

ETNOGRAFIY B.X.KARMISHEVA TADQIQOTLARI ASOSIDA SURXON VOHASIDA ARABLAR TAVSIFI

To'rayev Sherzod Gulboy o'g'li

Termiz davlat universiteti doktoranti

Surxon vohasi etnik xilma xillik kasb etadi. Etnik guruhlar orasida kam sonli bo'lishiga qaramasdan arablar katta o'ringa ega. Surxondaryo elshunosligining sho'rolar davridagi eng yuqori nuqtasi kelib chiqishi boshqird bo'lgan professor Bilqis Xalilovna Karmisheva nomi bilan bog'liq. Etnik guruhlarni tadqiq etishda B.X.Karmishevaning Surxon vohasiga oid tadqiqotlari, etnologik tahlil ishlari mazkur hududda yashayotgan xalqlarning etnogenizi va etnik tarixini yoritishda muhim manbalar qatorida tilga olinishi barchamizga ma'lum [1, B.77]. B.X. Karmishevaning tadqiqotlari o'ziga xos uslubda ya'ni o'rganilayotgan hudud aholisining tili, dini, madaniyati va etnik xususiyatlaridan kelib chiqib amalga oshirilganligi bilan karakterlanadi. Tarixiy manbalar, shuningdek, lingvistik, etnografik va antropologik materiallar ma'lumotlari arablarning O'rta Osiyoga bir mintaqadan hamda bir vaqtning o'zida kelmaganligini aniq ko'rsatib turibdi.

Markaziy Osiyodagi barcha arablar orasida ular birinchi bostirib kelgan arablarning avlodlari ekanligi haqida rivoyatlar bor. Ma'lumki, O'rta Osiyoni arablar bosib olishi davrida VII-VIII asrlarda Movarounnahrning asosiy shaharlari bo'lgan Buxoro va Samarqandda arablarning yirik garnizonlari qoldirilgan, Buxoroda aholi ularga uylari va yerlarining yarmi berilgan. Keyinchalik, istilo nihoyasiga etgach, arablar, hech bo'lmaganda shaharliklar turar- joylari hududi ancha kengroq edi. Keyinchalik shaharlarda arablar mahalliy aholi orasida tez o'zlashtirildi. Hozirgi Buxoro, Leninobod va, ehtimol, tojiklardan deyarli farq qilmaydigan boshqa shaharlarning arablari ana shu birinchi ko'chmanchi arablardan kelib chiqqan bo'lishi mumkinligi olimlar o'z tadqiqotlarida keltirib o'tgan. S.L. Volinning yozishicha, Amudaryoning chap qirg'og'ida vaziyat boshqacha bo'lgan. Bu yerda, Marv va Balx viloyatlarida juda erta arablar tomonidan bosib olingan va keyingi istilolar uchun asosiy tayanchga aylangan, bu hududda boshidanoq katta qabila guruhlariga bo'linib o'rnatilgan arablar ko'p edi. Agar shaharlar va qo'shni qishloqlarda o'rnatilgan o'troq arablar tez orada mahalliy aholi orasida tarqalib ketgan bo'lsa, ko'chmanchi arablar o'z xususiyatlarini ancha uzoqroq saqlab qolishgan [2, B.583] .

O'rta Osiyo arablarining ayrim guruhlari orasida saqlanib qolgan urf-odatlar va nasabnomalar, shuningdek, O'rta Osiyo va Shimoliy Afg'oniston arablari o'rtasidagi oilaviy aloqalar haqidagi g'oyalar O'rta Osiyo arablarining salmoqli qismi kelib chiqishi bo'yicha shimoliy hududlar arablari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Ularning ba'zilari Afg'onistondan Markaziy Osiyoga, shekilli, 200 yil oldin ko'chib o'tgan, lekin ularning aksariyati ancha oldinroq. Ular orasida Ko'lob arablari, Qo'rg'ontepa, Qo'bodiyon va qisman Sherobod arablari bor. Arablarning O'rta Osiyoga nafaqat Afg'onistondan, balki ko'proq g'arbiy va janubi-g'arbiy mintaqalardan ham ko'chirilishi ehtimoli ham inkor etilmaydi. Bu borada

O'rta Osiyo arablari orasida mavjud bo'lgan "Baluiy" qabila nomi Eronning sharqiy hududlari – Xuroson, Yazd va Kirmon arablarida ham uchraydi.

Qashqadaryo, Kattaqo'rg'on va Samarqand arablari orasida ularning ajdodlari amir Temur tomonidan arab mamlakatlaridagi yurishdan olib kelingan, degan rivoyat tarqalgan. Biroq, S. L. Volin ta'kidlaganidek, bu rivoyatning ishonchliligiga ikki holat shubha uyg'otadi: birinchidan, Temurning har bir qadamini qayd etgan tarixchilar orasida arablarning ko'chirilishi haqida havolalarning yo'qligi, ikkinchidan, zarurat yo'qligi. S. L. Volinning fikricha, arablarning bir qismining ko'chirilishi Temurdan 100 yil keyin sodir bo'lgan, 1513-yilda o'zbek sultonlari Jonibek va Ubaydallaning ilgari bosib olingan Xuroson va Balxni tozalashga majbur bo'lgan voqea bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, Jonibek Sulton Amudaryo Balx, Shibirg'on va Andxoy aholisini, ya'ni arablar yashagan o'sha hududlarni meros qilib olgan. O'sha paytda Jonibekning yerlari Samarqanddan Kerminegacha bo'lgan Zarafshon vodiysi edi. S. L. Volin 16- asr o'rtalarida yashagan ko'chmanchi arablar haqida ma'lumot beruvchi bir qancha hujjatlarni keltiradi. Buxoro va Samarqand viloyatlarida va Qashqadaryo vodiysida. ular doimiy ravishda o'zlarining etnik o'ziga xosligini saqlab qolishgan va asosan o'z guruhlarini doirasida nikoh qurishgan. Bu, ayniqsa, arab qishloq aholisining asosiy qismini tashkil etuvchi yarim ko'chmanchi arablarga tegishli edi. Ko'pincha bir- biridan ancha uzoqda yashovchi qarindoshlar o'rtasida doimiy aloqalar mavjud edi, bu asosan iqtisodiy zarurat bilan bog'liq edi. Shunday qilib, Sherobod vohasi va Surxondaryo vodiysi arablarining aksariyati ajdodlarini Qarshi dashtidan olib borgan va shuning uchun ham ular Qarshi arablari deb atalgan [3, B.47]. Sherobod vohasining qolgan arablari Badiylarning avlodlari sifatida Balxi arab deb atalgan. Balxdan kelganlar. Shimoliy Afg'onistonning boy chorvadorlarini Surxon yaylovlari, kambag'allarni esa sug'orma dehqonchilikka yaroqli bo'sh yerlar o'ziga tortgan.

Qashqadaryoning quyi oqimidagi Qamashi qishlog'i arablari o'rtasida o'tkazilgan antropologik tadqiqot L.V.Oshaninni O'rta Osiyoga dolixosefal O'rta yer dengizi tipidagi tashuvchi Arabiston arablarining janubiy guruhi emas, balki ko'chib kelgan degan xulosaga keldi. shimoliy arablar, Mesopotamiya, ular uchun Yaqin Sharq irqining braxosefal tipi tashkil etgan. Biroq Surxondaryo viloyati arablarini tekshirgan K. Najimov materiallaridan ma'lum bo'lishicha, O'rta Osiyoda nafaqat braxitsefal Mesopotamiya arablari, balki janubiy, dolixosefallar ham o'rnashib qolgan. Ushbu muammo bilan bog'liq hal qilinmagan muammolar hali ham ko'p.

Arablarning kundalik hayotida nisbiy yakkalanib qolganiga qaramay, bir necha asrlar davomida Surxon vohasining son jihatdan ko'p bo'lgan mahalliy aholisining hayoti, ular bilan tarixiy taqdirlar mushtarakligi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning bir xil rivojlanish darajasi va nihoyat, o'zaro tafovutlarning yo'qligi bilan ajaralib turardi. Diniy e'tiqodlar yagona ekanligi arablarning tojiklar, o'zbeklar va turkmanlar bilan asta-sekin qo'shilishiga olib keldi [4, B.112].

Sharqiy Buxoroda 1924-yildagi ro'yxatga olingan arablarning isonlarga qaraganda jami 763 kishi yashagan. Ular quyidagi hududlarda qayd etilgan: Sherobod 132 kishi, Boysun 6 kishi, Denov shahri hududida 150 kishi, Kofirnihon quyi oqimida 75 kishi va Ko'lobda 400

kishi. Karmisheva ta'kidlashicha, Arablar 24 qishloqda yashagan. Yashash joyiga ko'ra Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Qo'bodiyon va Rabatak deb atalgan. Arablar ko'chmanchi qo'y boqish bilan shug'ullangan va ular yozni Qoratorov tizmasining yonbag'irlarida o'tkazganlar. N. Fevraleev o'tgan asrning 90- yillari boshida Amudaryo to'g'onlarida qishlash uchun Bobotog' tog'laridan tushayotgan arablarning 100 o'tovini tilga olgan edi.

Sherobod bekligida joylashgan katta Rabatak qishlog'ining o'zbekzabon arablari Rabatak deb atalgan. Bu qishloq 3 ta — Shomal, Boy va Sari qishloqlaridan iborat bo'lgan 1926-yilda bu yerda jami 228 ta xo'jalik bo'lgan. Ilgari Rabatak haqida bu qishloqda arablar uch yuz xonadonda yashaydi ya'ni uch yuz uyli arab deyishgan. Sherobod shahrining ikki hududida – Taraxli va Balxiy guzarlarida ham o'zbekzabon arablar yashagan. Sharqiy Buxoro hududida yashovchi arablarda qabila guruhlariga bo'linish izlari saqlanib qolingan. Shunday qilib, Ko'lob arablarining tojik tilida so'zlashuvchi qismi o'zlarini Sholbof urug'i deb atagan bo'lib, ular qator bo'linmalarga ega bo'lgan: *Girdon, Kattapo, Qoraxoniy, Kuroshiri, Kutikara, Chilkaqa, Xo'jadevana, Obfurush va Turk*. Shamol qishlog'i aholisi Rabatak tarkibiga kirib beshkal, qorasanlar, zambirtuda va shamshilla kabi urug'larga bo'lingan. Rabatakning yana ikkita qishlog'i - Bay va Sari aholisi orasida *galabatir, galatentak va galadevona*, Ayvaj qishlog'i aholisi esa *mullaguli, qorabeglar, sherjon va mohibi* kabi guruhlariga bo'lingan [5, B.141].

Markaziy Osiyo arablarining aksariyati uzoq vaqtdan beri ona tilini yo'qotib, o'zbek yoki tojik tillarida gaplashadi. Arab tili ikkinchi til sifatida (o'zbek yoki tojik tillari bilan birga) faqat Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarining bir qancha qishloqlari aholisi orasida saqlanib qolgan. O'rta Osiyoning asosiy arab shevalarini alohida o'rgangan G.V.Tsereteli uzoq vaqt davomida chet tillarda so'zlashuvchi muhitda mustaqil rivojlanib, ularni o'rab turgan tillar – tojik va o'zbek, qisman afg'on va turkman tillari ta'sirida bo'lganligini aniqladi. Natijada ularning fonetikasi va lug'atida emas, balki sintaksisda ham jiddiy o'zgarishlar yuz bergan. O'rta Osiyo arablarining yangi vatanlarida paydo bo'lishi davridagi tildagi semit material boshqa arab shevalariga qaraganda ularning nutqida kamroq o'zgartirilgan holda saqlanib qolgan. Hozirgi vaqtda Markaziy Osiyoda arab shevalarining ikkita mustaqil guruhi - Buxoro va Qashqadaryoning mavjudligi aniqlangan. Bu guruhlar orasidagi farq shunchalik kattaki, buxorolik va qashqadaryolik arablar bir-birini tushunmay, o'zaro tojik yoki o'zbek tilida gaplashishni afzal ko'rganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзаев Ж.З. Сурхондарё элатлари: ўрганилиши муаммолари ва истиқболлари. “Бойсун-бахори” очик фольклор фестивалини “Жахон цивилизациясида Бойсуннинг моддий ва маънавий маданияти” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференцияси илмий мақолалар тўплами. Т. Янги нашр. 2019 с 77

2. Кармышева Б.Х Среднеазиатские арабы // Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. М.: 1963. С. 582—583

3. Кармышева Б.Х. Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР», «Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР», XXXIII, М., 1960, стр. 47—59

4. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976 С 301

5. Холиков Е., История орошения и поливного земледелия в Сурхан-Шерабадской долине. – Ташкент: Фан, 1977 с 141